

Földényi F. László Az ateista misztikáról Aknákon járkálni

2017/51. (12. 21.)

<http://magyarnarancs.hu/publicisztika/aknakon-jarkalni-108323>

„Nem hiszek ugyan Istenben, de ateista sem vagyok”, írta a naplójában Albert Camus.

Nemrégiben újra megnéztem a klasszikus amerikai filmet, A stoppost, Ida Lupino rendezésében. Az első film noir, amelyet nő rendezett. A film egy megtörtént esetről szól. Néhány évvel korábban egy pszichopata sorozatgyilkos autóstoppal járta be Dél-Kaliforniát. Ha felvette valaki, akkor fegyverrel arra kényszerítette, hogy napokon át utazgassanak az országutakon, majd megölte. Összesen hat embert gyilkolt meg így. A filmet 1953-ban mutatták be, egy évvel a gyilkos kivégzését követően. Lupino két középkorú férfi történetét meséli el, akik horgászni indulnak. Miután gyanútlanul felveszik a gyilkost, az a revolverével a kocsis hátsó üléséről tartja őket rettegésben. A film a napokon át tartó céltalan utazást mutatja be a hegyek között és a sivatagban. A három összezárt férfi robbanásig feszült. A gyilkos alig tudja fékezni magát, hogy ne idő előtt öljön, a két tús pedig olyan állapotba kerül, amikor az életösztön és a halálvágy már alig különbözik egymástól. Azután a sziklás hegyek között időzve, a magasban feltűnik egy repülőgép. Az egyik tús kirohan a szabadba, és kiabálni kezd, hogy észrevegyék. Amikor látja, hogy hiábavalóan integet, lerogy a földre és hangos zokogásban tör ki. A társa elindul felé, hogy átölelje. A gyilkos ekkor odaszól neki: „Ne zavarja. Imádkozik.”

A Semmi nyílt meg előtte

A gyilkos egy pszichopata, de itt, ebben a helyzetben jó pszichológus is. Semmi nem utal arra, hogy a férfi tényleg imádkozna, a gyilkos azonban – feltehetően tapasztalatból – tudja jól, hogy az imához nem mindig kellene gesztusok és szavak. Sőt az sem feltétlenül szükséges, hogy az illető tudatában legyen annak, hogy éppen imádkozik. Miért gondolja, hogy a túsza imádkozik? Mert látja, ahogyan az egzisztenciális kiszolgáltatottság élménye egyik pillanatról a másikra úrrá lesz rajta. A férfi egy felfoghatatlan rejtéllyel szembesült, amit érezhetően soha nem fog tudni megoldani.

A zokogása mutatja, hogy elszakadt benne valami. Eddig reménykedett, sőt, ha

nagyritkán lopva szót válthatott a társával, még terveket is szőttek, hogyan menekülhetnének meg. Most azonban rájött, hogy kilátástalan a helyzete. És ekkor, a reményvesztettség állapotában kerül sor arra, amit a legtalálébban egy teológiai fogalommal lehet jellemezni: a kiüresedésre. A kenózisra. E szó eredendően Krisztus elhagyatottságára utalt a kereszthalál pillanatában. Arra az állapotra, amikor Isten magára hagyta azt, aki az ő megtestesítője. Ennél nagyobb elhagyatottságot nehéz elképzelni. Mert nemcsak arról van szó, hogy a Fiút magára hagyta az Atya, hanem hogy ebben a pillanatban a Fiú számára maga az Atya is meghalt. Ez az igazi magára hagyatottság. A kiürülésnek e pillanatában Krisztus él ugyan, de közben lélekben már halott. Úgy, ahogyan a filmbeli tús is. Halott, legalábbis a világ számára, amelyről végképp levált.

A zokogása pillanatában a Semmi nyílt meg előtte – vagy a Lét, a maga meztelenségében. Később, miután a film végén a társával együtt megmenekül, ezt a Semmit megint betakarja a mindennapok világa. És a férfi bizonyára hamarosan megfedezkedik arról a nyitottságról is, amiben a sziklás hegyvidéken egy rövid időre része lett. Talán még templomba is jár szorgalmasan. Azt a leginkább vallásosnak mondható élményt azonban bizonyára mélyen elássa magában. Talán csak egy pszichoanalitikus tudná ismét előhívni benne az emlékét.

A kiürülés pillanata nem mutat sem előre, sem vissza, nem mutat sehová, hiszen éppen az a lényege, hogy az ember kiszakad a világból, vagyis a térből és az időből. Mélyen vallásos élményről van szó, amelynek azonban nincsen sok köze a vallásos hithez. Ez utóbbi a kiürülésben már előre látja a feltöltődést is, vagyis az isten felé való megnyílást. Ily módon a kiürülés élményét kontextusba helyezi, az üdvtörténet egyik lépcsőjének állítja be. Az időn kívüli pillanatot az időnek rendeli alá, aminek van kezdete és vége, vagyis van iránya. A kiürülés – vagyis a vallásos élmény – ezzel szemben az embert úgy teszi nyitottá, hogy közben fogalma sincsen róla, merre nézzen, merre induljon el. Az anarchia pillanata ez, a szó eredeti értelmében: semmi nincsen, ami vezethetné, nincsen számára kapaszkodó. Szabadnak érzi magát, még ha ez halálosnak látszik is.

Ezt érezte meg az áldozatában A stoppos gyilkosa. Egy ateista misztikust pillantott meg a földön zokogó kétségbeesett túsban, aki nem lát semmilyen mentőövet. A létezés addig racionális hálója szűnt meg számára létezni.

Felszabadító hiány

A mentőöv hiánya – s ezzel búcsút veszek Ida Lupino filmjének gyilkosától és túsztól – kétségbe ejti az embert, de közben felszabadító is tud lenni. Valami ilyesmit tapasztalt például a fiatal Törless is Robert Musil regényében: miután bekerült a konviktusba, a lelkében a honvágy miatt „üresség” támadt, és „ebből a semmiből, ebből a kitöltetlenségből értette meg, hogy nem pusztán honvágy volt az, amit elveszített, hanem valami érték, egyfajta lelki erő – valami, ami a fájdalom ürügyén kivirágzott benne”. (Petra Szabó Gizella fordítása.)

A kiürülés – elfordulás a megszokottól, mindattól, ami ismerős és bizalmat kelt – egyszerre mind megnyílás is egy más irányba: a váratlan, a kiszámíthatatlan, a nem remélt irányába.

Egész életünket úgy szervezzük meg, hogy összefüggéseket keresünk, minden lépésünket ezekhez igazítjuk, minden cselekedetünkkel a számunkra kínálkozó élet logikus hálóját próbáljuk még hézagtalannabbá tenni. De váratlan pillanatokban újra és újra rálépünk valamilyen aknára, amitől hézag támad a kauzalitásban és, többnyire persze csak átmenetileg, de szétesik az összefüggés. Nem kell feltétlenül vallásosnak lenni ahhoz, hogy az embernek vallásos tapasztalatokban legyen része, írta Hamvas Béla, akit amúgy az utóbbi években egyre gyanakvóbban olvasok. Ateistaként is átélhet misztikus pillanatok. Mit jelent ez? Azt, hogy örökösén időzített aknákon lépkedünk. Racionálisan építjük fel a hétköznapijainkat – másként nehéz is lenne úgynevezett normális életet élnünk –, de a racionalitás mélyén ott lappang valami, ami túlmutat minden racionalitáson. Egy modern misztikus, Ludwig Wittgenstein ezt írta a tudománnyal kapcsolatban – s ezúttal a tudományt az általában vett racionalitással azonosíthatjuk: „Érezzük, hogy még ha meg is válaszoltunk minden lehetséges tudományos kérdést, életproblémáinkat ezzel még egyáltalán nem érintettük.” Az élet problémái közül sok van, ami könnyen vagy nehezen, de megoldható; de még több az olyan, ami racionálisan nem oldható meg. Ilyenkor az ember rendszerint hátrít vagy elnyom vagy elfojt, vagy egyszerűen vállat von. Éppen ilyenkor, a vállrándításnak e pillanatában derül ki, hogy a nap minden pillanatában hatalmas rejtett aknamezőn lépkedünk. Az aknához pedig hozzátartozik, hogy ki vagyunk szolgáltatva neki: nem mi döntjük el, hogy időnként robban-e vagy sem.

Az akna analógiája persze sántít. Az akna megöli vagy nyomorékká teszi azt, aki rálép. Az egzisztenciális aknák azonban nemcsak pusztítóak lehetnek, inspirálóak és lelkesítőek is tudnak lenni. De hogy azok legyenek, ahhoz kell, hogy merjünk időnként rájuk lépni, s ne ragaszkodjunk görcsösen ahhoz az illúzióhoz, hogy racionálisan mindent el tudunk rendezni. Vagyis: hagyjunk fel azzal a legalább két évszázada tartó önáltatással, hogy maradéktalanul urai vagyunk önmagunknak és rendelkezünk önmagunkkal. Ugyan hogyan rendelkezhetnénk, ha még az életünket is az esetlegesség jellemzi? Annak idején nem kérdezte meg tőlünk senki, hogy akarunk-e megszületni vagy sem, s hogy éppen most, vagy korábban, vagy később. És többnyire a végén sem a mi döntésünktől függ majd, hogy meghalunk-e vagy sem. Ez az esetlegesség és kiszolgáltatottság azonban nemcsak a kezdetre és a végre nyomja rá a bélyegét, hanem – **mint egy vízjel** – az egész életet is átszínezi. Racionalitásának köszönhetően az ember úgy tapasztalja, hogy kézben tartja az életét. A ráció azonban sokszor cserben hagy minket. Nem azért – vagy nemcsak azért –, mert még nem tettünk szert kellő tudásra, hanem mert van, ami a ráció segítségével soha nem rendezhető el. Miért nem? Mert életünk milliányi gyökérrel kapaszkodik olyasmibe, amit nem uralunk, ami felülmúl bennünket. Mintha ott élne bennünk egy ismeretlen, aki szintén a mi életünket éli, anélkül, hogy odafigyelne arra, mi magunk mit is akarunk.

Túlmutat a ráción

Van Heinrich von Kleistnek egy figyelemre méltó esszéje, amelyet 1805-ben írt és analógiaként szolgálhat: A gondolatok fokozatos kialakulásáról beszéd közben. Már a címe elárulja, miről van benne szó: a valódi gondolatok soha nem egy előzetes tudás puszta lenyomatai. Kleist véleménye szerint az igazán fontos gondolatok a beszéd során születnek meg, amikor is a beszélő kezdetben sokszor nem is sejti, hová fog eljutni. „Ha tudni akarsz valamit, és elmélkedés útján nem vagy képes ráatalálni, azt ajánlom, kedves, jóeszű barátom, beszélj róla az első ismerősöddel, akibe belebotlasz. Nem kell éleselméjű koponyának lennie, nem is úgy értem, hogy te faggasd ki a dolog felől: nem! Hanem inkább te magad meséld azt el neki.” És mi az értelme egy ilyen beszélgetésnek? „A beszélőnek a vele szemben álló ember arca az ihletettség különös forrása lehet; gyakran egy félig kifejtett gondolat megértéséről tanúskodó pillantás már megajándékoz minket a gondolat második felének kifejezésével.” A gondolat, amely a beszélgetés végére megszületik, magát a beszélőt lepi meg a legjobban, mert sejtelve sincsen róla, hogyan tett szert egy olyan következtetésre, amely nemcsak igaz, de őt magát is meglelégedéssel tölti el. Vagyis már ott lapulhatott benne korábban is, anélkül, hogy tudott volna róla. Így jut el azután Kleist egy olyan felismeréshez, amely az újkori racionalizmust alapjaiban megkérdőjelezi: „Mert nem mi tudunk, hanem elsősorban egy bizonyos állapotunk az, ami tud.”

(Forgách András fordítása.) A valódi gondolatok, mondja Kleist, úgy születnek meg, hogy a gondolkodó nem is tud róluk, s még utána sincsen teljesen birtokukban.

Kleist nem kevesebbet állít, mint hogy az emberben váratlanul felvillanó szikrák egy pillanat alatt új megvilágításba tudnak helyezni mindent. Mi történik az ilyen pillanatban? Szétszakad az összefüggések hálója, és az ember a saját magában feltáruló ismeretlenbe pillant be. Nem kell feltétlenül olyan drámai helyzetekre gondolni, mint amilyenek A stopposban láthatók. Kleist a lehető leghétköznapibb eseteket említi. Például egy matematikai feladat megoldását: hiába töpreng rajta, a rációja nem segíti őt előre. Ám amikor a matematikához nem értő nővérével kezd beszélgetni a feladatról, akit ráadásul nem is lát, mert az a háta mögött ül, és éppen valami mással van elfoglalva (már majdnem igazi pszichoanalitikus szituáció!), akkor váratlanul megszületik a megoldás, amelyre semmilyen logikus következtetéssel nem tudott rájönni. Nietzsche szavai illenek ide: „Az ember nem kérdezi, ki adja, csak elveszi; akár egy villám, úgy ragyog fel a gondolat.” Ezek a megvilágosodás pillanatai. Kleist nem nevezi őket misztikusoknak s én is vonakodva tenném, hiszen a fogalom teológiailag és vallástörténetileg nagyon is terhelt. Ám ha az orosz filozófus, Lev Sesztov állítását veszem alapul, aki szerint „a misztika igazsága abban áll, hogy létezik valami, ami nagyobb az értelemnél”, akkor mégis misztikusnak kell mondanom az ilyen pillanatokat. Hiszen a matematikai feladat megoldása ebben az esetben olyasminek köszönhető, ami túlmutat a ráción, és mérhetetlenül nagyobb nálunk. Mi ez a láthatatlan, mégis érezhető dimenzió, amely hatalmas kérdőjelként magasodik a létezés fölé? Régebben Isten misztériumával azonosították. Később – korszaktól, műveltségtől, ízléstől függően – nevezték a természet végtelenségének, a kozmosz felfoghatatlanságának, a teremtés megalapozhatatlanságának, még később létnek vagy semminek, szakadéknak vagy tudatalattinak. De bármilyen névvel illették, a lényege éppen az, hogy megnevezhetetlen, mivel a nyelvnek a racionális szerkezetét is szétfeszíti. Ha rálépünk az említett aknára, akkor ez a szerkezet – vagyis a létezés logikus összefüggése – esik szét és fölsejlik az, ami nálunk nagyobb. Ilyenkor kiderül ki, hogy az emberi élet nem redukálható teljesen arra, ami felfogható, megragadható.

1932-ben a francia filozófus, Gaston Bachelard A pillanat intuíciója címmel kiadott egy könyvet, amelyben Kleisthez hasonlóan nem kevesebbet állít, mint hogy „a szellem a tudatlanságból fakad”. Ő is a pillanathoz köti a belátást, ráadásul „szintetikusnak” nevezi az ilyen pillanatot, mivel az ember ilyenkor a nem racionális felé is nyitott lesz. Az ilyen szintetikus pillanatban nyilvánul meg a személyiség teljessége, írja. Ilyesfajta teljességre vágyott Georges Bataille is, aki A belső tapasztalat című, 1943-ban megjelent könyvében azt írja, hogy az ember szenved amiatt, mert nem lehet minden. Ám ha mégis eljut oda, hogy „mindennek”, azaz

teljesnek érezze magát, akkor paradox módon erőt vesz rajta a vágy is, hogy elveszítse magát. „Nem akarok többé önmagam lenni”, írja. Úgy akarok minden lenni, hogy közben elveszítem magam. Másként fogalmazva: átadom magam annak az ismeretlennek, ami nagyobb nálam.

Közvetlen ez előtt a következő sorok olvashatók tőle: „Gyűlölöm / ezt az életet mint eszközt, / repedést keresek, / a saját repedésemet, / hogy összetörjek.” Az élet folyamatának a megszakítása a cél, mondja. Kontinuitás helyett diszkontinuitás. És miért kell átadnia magát a pillanatnak, a hirtelennek, vagyis a diszkontinuitásnak? Mert a sok-sok évszázados elfojtást követően az életnek a rációval bekeríthetetlen minőségei ekkor válnak hozzáférhetőkké. Ezek az elveszettség pillanatai. De a magára találásé is. Meg a szentségé. A vallás, illetve az egyház béklyójából kiszabadított szakralitásé. Vagyis az ateista misztikáé. Ilyesmi tapasztalatban lehetett része Ida Lupino filmje zokogó hősének. Ha szólni tudott volna, bizonyára ő is azt mondta volna, hogy nem kell feltétlenül valamilyen istenben hinni ahhoz, hogy az embernek vallásos élményekben legyen része.